

HISTÒRIA

El culte a la Santa Creu al monestir de Sant Pere de Rodes

Per Laura Bartolomé Roviras^(*)

Resum

El pelegrinatge celebrat a Sant Pere de Rodes en honor de la Santa Creu és la màxima expressió d'un culte que es va instituir en aquest monestir des d'època medieval. L'origen d'aquesta peregrinació s'ha situat tradicionalment en la butlla emesa pel papa Urbà II l'any 1090, si bé és cert que l'autenticitat d'aquest document s'ha vist compromesa arran de les investigacions més recents. Més enllà d'aquesta incertesa, els continguts d'aquest article se centren en la identificació d'un escenari particular de culte de la Santa Creu a Sant Pere de Rodes i, al mateix temps, en altres celebracions de caràcter local relacionades amb la Santa Creu i el Sant Sepulcre durant el darrer quart del segle XI.

Paraules clau

Sant Pere de Rodes; Santa Creu; pelegrinatge; art medieval; culte

Abstract

The pilgrimage held in the honour of the Holy Cross at Sant Pere de Rodes is the highest expression of that particular devotion since the Middle Ages. The origin of that pilgrimage has been traditionally associated to a bull issued by the pope Urban II in 1090. Nevertheless, the most recent researches have questioned this bull, which is now suspected to be a spurious document. Beyond this uncertainty, the contents of this paper are focused in the identification of a very particular scenery of devotion to the Holy Cross at Sant Pere de Rodes. In addition, other local celebrations in relation to the Holy Cross and the Holy Sepulchre throughout the last quarter of the 11th century will be considered.

Keywords

Sant Pere de Rodes; Holy Cross; pilgrimage; Medieval art; devotion

Recepció: 22/06/2014 • Acceptació: 10/10/2014.

* Universitat Autònoma de Barcelona. Projecte d'investigació "Magistri Cataloniae" (MICINN HAR2011-23015)

DOI: 10.2436/20.8010.01.160

Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, volum 45 (2014)
Laura Bartolomé Roviras

ELS ORÍGENS DEL CULTE DE LA SANTA CREU

La celebració de l'Any Sant de Sant Pere de Rodes durant el decurs del 2013 ha permès de commemorar la institució del pelegrinatge que va tenir lloc en aquest monestir des de l'època medieval. Precisament en aquest context, resulta adequat presentar els orígens del culte a la Santa Creu al monestir de Sant Pere de Rodes i valorar alguns dels aspectes més interessants que s'hi relacionen de manera directa, especialment en el camp de les manifestacions de caràcter artístic.

És clar que la celebració de la Santa Creu commemora, en la data del 3 de maig, la descoberta de la creu que va ser objecte de la passió i mort de Jesús. La tradició ha identificat, principalment, com a protagonista d'aquesta troballa a Santa Helena (c. 250-329), la mare de l'emperador Constantí I el Gran (c. 272-337). Aquest fet se situa a principis del segle IV a Jerusalem, i és molt probable que s'hagi de relacionar amb la visió de la creu *in hoc signo vinces* que va tenir l'emperador Constantí la vigília de la batalla sobre el pont Milvi l'any 312. En el mateix lloc del descobriment es va edificar posteriorment el temple del Sant Sepulcre, lloc on es va custodiar una part de l'anomenada Veracreu. És clar que aquesta es va convertir en una de les relíquies més preuades des dels primers temps del Cristianisme. El seu culte es constata per primera vegada a les *Catecheses* de Sant Ciril entre els anys 348-350. Tanmateix, la "llegenda" de la Invenció de la Santa Creu no sembla anterior a principis del segle V, moment en què Santa Helena es va convertir en la seva principal protagonista. Durant la primera meitat del segle V Sant Rufí, Sant Paulí de Nola i Suplici Sever són alguns dels autors més importants que contribueixen al desenvolupament del culte d'aquesta relíquia, a la qual li atribueixen la resurrecció d'un mort.⁽¹⁾

1. Per una visió més àmplia del culte d'aquesta relíquia: Anatole FROLOW, *La relique de la Vraie Croix: recherches sur le développement d'un culte*, París, Institut français d'études byzantines, 1961, p. 55-64.

Aquest és precisament l'origen de la peregrinació establerta a Jerusalem, i concretament a la basílica del Sant Sepulcre, que es va posicionar com a una ferma competència de Roma, on es venera la tomba dels apòstols Pere i Pau, i també de Santiago de Compostel·la, on va quedar instaurat el culte de la tomba de l'apòstol Jaume el Major.⁽²⁾

Tanmateix, molts fragments de la Veracreu es varen començar a disseminar ben aviat arreu, convertint-se en una de les relíquies més valorades, i en l'element indispensable per a la celebració d'aquest culte. D'aquesta manera, la devoció de la Santa Creu fora de Terra Santa va començar a tenir alguns escenaris importants, en part gràcies a molts pelegrins que anant a Jerusalem tornaren amb un fragment de la relíquia als seus respectius llocs d'origen.⁽³⁾ A la península Ibèrica, un dels primers llocs on sembla que es va retre aquest culte és al monestir de Sant Toribi de Lièbana (Cantàbria).⁽⁴⁾ Igualment, es coneix que l'any 599 el papa Gregori el Gran va enviar al rei Recared a Toledo un fragment de la Veracreu, i que vers el darrer quart del segle XI, el rei Alfons VI d'Astúries va descobrir un fragment de la relíquia a la Cámara Santa d'Oviedo.⁽⁵⁾

EL MARC TEMPORAL I HISTÒRIC DEL SEGLE XI

D'aquesta manera, Jerusalem es va convertir en un dels santuaris més importants de pelegrinatge de la fe cristiana, i fins aquesta ciutat hi arribaren molts fidels cristians d'arreu de l'Europa Occidental. El cas d'Egèria és segurament un dels primers testimonis documentats d'aquesta peregrinació, que sembla haver tingut lloc l'any 381.⁽⁶⁾ Però també gent del nostre

2. Nicola Bux, "Gerusalemme mèta e símbolo del pellegrinaggio cristiano". A *L'Europa dei pellegrini*, Centro Ambrosiano Gazzada, p. 459-474; Renato STOPANI, "Gli itinerari per la Terrasanta". A *Le vie di pellegrinaggio del Medioevo. Gli itinerari per Roma, Gerusalemme, Compostella*, Florència, Le Lettere, 2003, p. 20-31; Michele LOCONSOLE, "Gerusalemme, da meta a simbolo dei pellegrinaggi maggiori in età antica". A *Peregrino, ruta y meta en las peregrinaciones maiores. VIII Congreso Internacional de Estudios Jacobeos*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2012, p. 417-438.

3. Anatole FROLOW, *Op. cit.*, p. 60-61.

4. Anatole FROLOW, *Op. cit.*, p. 60-61; Juan ARICETA ESNAOLA, "Santo Toribio de Liébana y la reliquia de la Santa Cruz". A *Monjes y monasterios. Actas del simposium* (1995), Madrid, San Lorenzo del Escorial, 1995, p. 353-376 (Colección del Instituto Escorialense de Investigaciones Históricas y Artísticas 7). Segons la llegenda Sant Toribi d'Astorga (c. 402-475), sagristà major del Sant Sepulcre de Jerusalem, va transportar la relíquia a Roma i després a la catedral d'Astorga, per tal de protegir-la de la invasió persa de la ciutat de Jerusalem. I més tard, durant el regnat d'Alfons I d'Astúries (693-757), aquesta relíquia hauria estat traslladada al monestir de Lièbana.

5. Anatole FROLOW, *Op. cit.*, p. 184 i 231.

6. P. SINISCALCO, L. SCARAMPI (ed.), *L'itinerario di Egeria*, Roma, Editrice Città Nuova, 1985.

entorn més immediat, això és dels territoris dels comtats catalans va emprendre aquest viatge durant el període medieval. De fet, la documentació i en particular els testaments es fan ressò des de mitjan segle x d'un nombre considerable de pelegrins que varen realitzar aquesta peregrinació.⁽⁷⁾ Atesa la naturalesa d'un trajecte d'aquesta envergadura, la major part dels pelegrins emetien el seu testament abans de partir, fet que els permetia establir les seves darreres voluntats en previsió que poguessin morir durant el viatge.

En general, aquesta peregrinació a Jerusalem observa un trànsit fluid durant els segles XI i XII, si bé és cert que potser es detecta un període de certa dificultat durant el darrer quart del segle XI. Aquest fet és segurament la conseqüència de la progressiva ocupació d'aquests territoris d'ençà el 1070 per part dels turcs seljúcides, fet que va suscitar precisament l'empresa de la Primera Croada (1096-1099) exhortada pel papa Urbà II. Sembla que durant aquest període, això és durant el darrer quart del segle XI, els pelegrins varen experimentar diversos tipus d'atacs i abusos per part dels turcs, i segurament aquest fet va afectar el trànsit fins a Terra Santa. Per tant, fins al desenllaç de la Primera Croada, quan els exèrcits occidentals varen sortir en defensa dels cristians de Bizanci alliberant la ciutat i creant el Regne de Jerusalem, aquesta destinació pogué comportar certes dificultats.

Precisament en aquest marc cronològic del darrer quart del segle XI, és el moment en què tradicionalment s'han establert els orígens del Jubileu en honor a la Santa Creu a Sant Pere de Rodes, sens dubte un dels monestirs benedictins més importants del comtat d'Empúries durant aquest període (figura 1). Els orígens d'aquest culte s'han situat en la pretesa butlla que el papa Urbà II va atorgar al monestir l'any 1090:

“Nos igitur, ad consequenda predicta gaudia causam, dare fidelibus cupientibus, omnibus vere penitentibus et confessis, quid ad ecclesiam Monasterii Sancti Petri de Rodis, ordinis Sancti Benedicti, ad Curiam Romanam nullo medio pertinentis, in comitatu Impuriarum, Gerundensis diocesis, ad honorem Dei omnipotentis et Beate Virgine Marie et pretiosissimi vexilli Sancta Crucis et totius curia celestis in quo vexillo Sancte Crucis Dominus Noster Jesus Christus pro redemptione humani generis mortem subiit temporalem: In die Inventione Sancta Crucis et per octo dies et in die eius

7. Josep GUDIOL, “De peregrins i peregrinatges religiosos catalans”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, VIII (1927), p. 93-119; Jorge BACHS COMAS, “Ruta del peregrino medieval en el Alto Ampurdán”, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1 (1959), p. 91-102; Adeline RUCQUOI, “Peregrinos de España a Jerusalén y Roma (siglos X-XIII)”. A *Peregrino, ruta y meta en las peregrinationes maiores. VIII Congreso Internacional de Estudios Jacobeos*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, (2012), p. 43-44.

Figura 1. Monestir de Sant Pere de Rodes.

octavis, quandocumque in die veneris venerit in mense madii, ipso die et supradictis octavis sequentibus, causa devotionis accesserint vel elemosinas ergaverint de omnipotentis Dei misericordia et beatorum apostolorum Petri et Pauli eius auctoritate confici, omnium vere penitentibus et confessis penitentiis sibi immunitis penam atque culpam misericorditer relaxamus”⁽⁸⁾

Segons el contingut d'aquest fragment de la butlla, Urbà II hauria conferit al monestir el privilegi d'atorgar una exempció plenària dels pecats a tots aquells pelegrins arribats al monestir en la festivitat de la Santa Creu, això és el 3 de maig, i durant els vuit dies següents, en tots aquells anys en què aquesta data coincidís en divendres. També s'haurien obtingut certs beneficis en altres festivitats assenyalades, com totes les festivitats dedicades a Sant Pere, la Mare de Déu d'agost, la Resurrecció de Jesús i tots els apòstols.

Diferents autors han retingut aquest document com a prova de la instauració d'un Jubileu a Sant Pere de Rodes en honor a la Santa Creu a partir del 1090, entre ells Maria Teresa Ferrer i Mallol⁽⁹⁾ i Jaume Barrachina

8. Transcrit i publicat a partir d'una còpia localitzada a l'Arxiu Diocesà de Girona, Notularum 1600-1699. Libro G-142 per: Sònia MASMARTI RECASENS, “El misteri de la butlla robada de Sant Pere de Rodes”, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 40 (2009), p. 218-219.

9. Maria Teresa FERRER MALLOL, “Pellegrinaggi e giubilei in Catalogna. I monasteri di Montserrat e di Sant Pere de Rodes e le destinazioni più lontane”. A *Gli Anni Santi nella Storia*, Càller, Storia Patria Sardegna-Bib.Vat., (2000), p. 344-345.

Navarro. De manera particular, aquest darrer autor no ha dubtat a situar l'execució de la portada principal de l'església, realitzada pel Mestre de Cabestany, en relació amb la celebració del Jubileu que hauria tingut lloc el 3 de maig del 1163.⁽¹⁰⁾

Tanmateix, actualment aquesta butlla no està exempta de certa controvèrsia, atès que no es conserva el document original i només es coneix a partir de còpies i trasllats efectuats en època medieval i moderna. En particular, el text de la butlla es troba en un trasllat notarial del 1698 conservat a l'Arxiu Diocesà de Girona, que al seu torn transcriu un altre trasllat notarial del 1348, realitzat suposadament a partir del document original. Per a comprendre la casuística d'aquesta butlla cal fer referència als estudis més extensos de Sònia Masmartí Recasens.⁽¹¹⁾ A partir de l'anàlisi dels trasllats i també de certa documentació que es conserva igualment a l'Arxiu Diocesà de Girona, l'autora ha arribat a la conclusió que la butlla del 1090 es tracti molt probablement d'un document espuri.⁽¹²⁾ Els indicis que apunten en aquesta direcció són de fet bastant convincents, i en realitat la celebració del Jubileu de la Santa Creu a Sant Pere de Rodes només es pot certificar a partir de la segona meitat del segle XIV. En concret, es té constància documental de la seva celebració l'any 1370.⁽¹³⁾ Per tant, en el cas d'acceptar la falsedat d'aquest document, els orígens del Jubileu de la Santa Creu a Sant Pere de Rodes se situarien en un moment imprecís, i la seva celebració només es podria ratificar a partir de la segona meitat del segle XIV.

Malgrat que s'hagi de ponderar l'autenticitat de la butlla d'Urbà II, existeixen però altres indicis que poden testimoniar sinó la celebració del Jubileu, sí el culte de la Santa Creu a Sant Pere de Rodes, almenys des del segle XI. A partir d'algunes manifestacions artístiques, localitzades o procedents del monestir, i també d'altres aspectes de caràcter cultural que es detecten en el seu entorn més immediat, és possible afirmar que el culte a la Santa Creu a Sant Pere de Rodes s'ha de situar necessàriament en un moment anterior a la segona meitat del segle XIV.

10. Jaume BARRACHINA NAVARRO, "Las portadas de la iglesia de Sant Pere de Rodes", *Locus Amoenus*, 4 (1998-1999), p. 23.

11. Sònia MASMARTÍ RECASENS, *Op. cit.*, p. 201-219; Sònia MASMARTÍ RECASENS, *Sant Pere de Rodes lloc de pelegrinatge*, Generalitat de Catalunya, Departament d'Innovació, Universitats i Empresa, (2009), p. 57-67.

12. Sònia MASMARTÍ RECASENS, "El misteri...", *Op. cit.*, p. 208-211.

13. Sònia MASMARTÍ RECASENS, "El misteri...", *Op. cit.*, p. 211-212.

MANIFESTACIONS ARTÍSTIQUES DE LA SANTA CREU A SANT PERE DE RODES

Segurament, un dels primers indicis de l'existència d'un determinat culte és la proliferació creacions artístiques i culturals en les quals s'adverteix clarament la dedicació d'una devoció particular, normalment a través d'una representació o simbologia molt concreta.

En primer lloc, cal fer referència a un *encolpium* procedent de Sant Pere de Rodes que actualment es conserva al Museu d'Art de Girona (figura 2). Aquest és un dels objectes que formaven part del conegut com a "tresor" de Sant Pere de Rodes, descobert arran d'unes prospeccions al monestir l'any 1810.⁽¹⁴⁾ Es tracta d'una magnífica obra d'orfebreria repussada i cisellada, que hom ha datat entre els segles VI-VIII.⁽¹⁵⁾ A l'anvers, apareix una escena de Calvari, amb la figura de Jesús crucificat a la creu, que presenta els símbols de la lluna i el sol al braç horitzontal, i les figures de Maria i Sant Joan als

Figura 2. Encolpium procedent de Sant Pere de Rodes (Museu d'Art de Girona).

14. Eduard RIU-BARRERA, "La troballa de 1810 a Sant Pere de Rodes i la cerca de tresors". A *La fortuna d'unes obres. Sant Pere de Rodes del monestir al museu*, Barcelona, Museu Frederic Marès, (2006), p. 43.
15. Cfr. Sergi VIDAL ÀLVAREZ, "Los encolpia bizantinos de bronce en relieve del levante peninsular: Sant Pere de Rodes y Sant Cugat del Vallès", V *Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Cartagena, 1998), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 551-570; Immaculada LORÉS I OTZET, *El monestir de Sant Pere de Rodes*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, (2002), p. 167-169 (Memoria Artium I).

extrems. Al revers, s'hi troba la figura de Maria en actitud d'una orant, envoltada de quatre clipeus que allotgen les figures dels quatre evangelistes. Aquesta obra ofereix en realitat el testimoni d'una tipologia de reliquiari molt específica. Segons Sant Nicèfor, patriarca de Constantinoble (758-829), la producció d'*encolpia* existeix des dels primers temps del Cristianisme, i la seva producció és especialment coneguda a Bizanci. Es tracta de petits reliquiaris o creus pectorals, que acostumen a tenir una decoració historiada a la part exterior, amb la representació de la Passió de Jesús, els seus miracles i la seva gloriosa resurrecció. A l'interior, incorporen un petit reconditori per a les relíquies, i és usual que entre elles s'hi trobin fragments de la Veracreu.⁽¹⁶⁾

En relació doncs amb aquest reliquiari cal fer referència també a la relíquia de la Santa Creu. Malgrat que no se sap en quin moment va arribar al monestir, la presència d'aquesta relíquia es pot certificar a partir d'un inventari del segle XV:

“Item quaedam ampulla in qua est sanguis passionis imaginis Domini. Item de Ligno Domini, de Sepulchro, de Sudario Domini nostri Jesuchristi. Item lapis de columna ubi Christus fuit ligatus et verberatus”⁽¹⁷⁾

Segons es desprèn d'aquest fragment de l'inventari, a més a més del *Ligno Domini*, una de les nomenclatures més comunes amb què es coneix la relíquia de la Veracreu, al monestir es conservaven altres relíquies relacionades amb la passió i mort de Jesús: una ampolla amb sang de Jesús en el moment de la passió, una relíquia del sepulcre en el qual va ser enterrat, un fragment del sudari, i una relíquia o un fragment de la columna en què va ser lligat. Per tant es pot apreciar, endemés, una forta presència de relíquies de la passió i mort de Jesús.

D'altra banda, resulta molt interessant observar el fragment de pintura mural que es troba en una de les arcades del claustre inferior del monestir (figura 3). Es tracta d'una escena de Calvari que va ser descoberta l'any 1991, durant les excavacions que varen deixar al descobert el claustre primitiu del segle X. És interessant notar l'aïllament d'aquesta pintura mural en una de les arcades properes a la porta de l'accés a l'interior de l'església, fet que li confereix un major protagonisme. Malgrat que el seu estat de conservació no és l'idoni, en la representació s'hi pot advertir encara la figura de Jesús a

16. Joseph MARTIGNY, *Dictionnaire des Antiquités Chrétiennes*, París, Librairie de L. Hachette et Cie, 1865, p. 232-233.

17. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de Espana*, Barcelona, XVIII, Madrid, Impr. de Fortanet, 1851, p. 229-230.

Figura 3. Pintura mural amb escena de Calvari del claustre inferior de Sant Pere de Rodes.

la creu, amb les figures del sol i la lluna a ambdues bandes del creuer. Aquesta és precisament la mateixa iconografia detectada en l'encolpium que s'ha descrit anteriorment. Al costat de la creu, a l'esquerra, hi ha la figura de Sant Joan. També s'hi pot apreciar la silueta d'una altra creu amb la figura de Dimas, el bon lladre, mentre que a la part inferior hi ha les figures dels soldats Longinos i Stephaton amb les seves llances. Si bé la datació d'aquesta pintura ha generat una certa controvèrsia, s'accepta amb més o menys discrepàncies una datació del segle XI,⁽¹⁸⁾ i és molt probable que s'hagi de situar en el darrer quart.

Avançant fins al segle XII, es compta amb una altra manifestació artística de notable rellevància en el marc de l'església monacal, en la qual segurament s'exaltava la mort i també la resurrecció de Jesús. Es tracta de l'antiga portada de l'església, avui desapareguda, i que va ser realitzada pel conegut

18. Cfr. Eduard CARBONELL ESTELLER, "Sant Pere de Rodes". A *L'Empordà II*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, (1998), p. 161-163 (Catalunya Romànica, XXVII); Montserrat PAGÉS PARETAS, "La pintura monumental a la Catalunya preromànica". A *Catalunya Carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, (1999), p. 221; Carles MANCHO, "La peinture dans le cloître: l'exemple de Sant Pere de Rodes", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXIV (2003), p. 115-129; Immaculada LORÉS OTZET, *Op. cit.*, p. 186-209.

com a Mestre de Cabestany o Mestre del timpà de Cabestany durant la segona meitat del segle XII.⁽¹⁹⁾ Malgrat que no es coneix el seu aspecte original, perquè va ser desmantellada abans del 1832, és clar que es tractava d'una gran portada esculpida principalment amb marbre.⁽²⁰⁾ Avui només es conserven alguns fragments dispersos, i algunes descripcions literàries d'època moderna que permeten realitzar algunes aproximacions a la seva aparença original (figura 4).

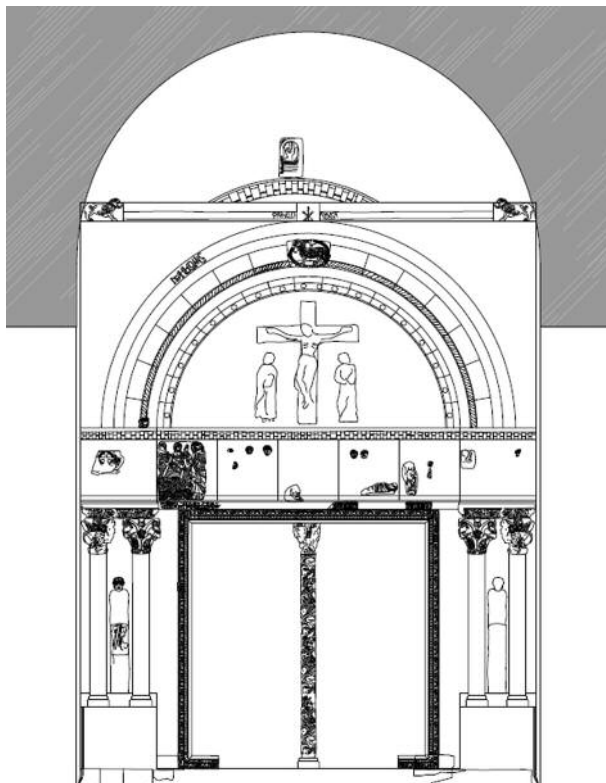

Figura 4.
Reconstrucció
hipotètica de la
portada de
l'església de Sant
Pere de Rodes
(Laura Bartolomé
Roviras, 2010).

19. Per un estat de la qüestió sobre el Mestre de Cabestany o Mestre del timpà de Cabestany: Jordi CAMPS I SÒRIA i Immaculada LORÉS OTZET, "État de la question". A *Le Maître de Cabestany*, la Pierre-qui-Vire, Zodiaque, (2000), p. 207-213; A. MILONE, "El Mestre de Cabestany: notes per a un replantejament". A *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, (2008), p. 181-191.
20. Per a més informació sobre el desmantellament d'aquesta portada i les seves reconstruccions hipotètiques: Jaume BARRACHINA NAVARRO, *Op. cit.*, p. 34; Laura BARTOLOMÉ ROVIRAS, *Presència i context del Mestre del timpà de Cabestany. La formació de la tradició clàssica d'un taller d'escultura meridional (ca. 1160-1200)*. Tesis doctoral Universitat de Barcelona, 2010 (Dir.: Antoni José i Pitarch), p.241-251, làmina 82-b; *Ex ungue leonem. Caps de marbre del Mestre de Cabestany*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2014, p. 6-7.

Entre els fragments conservats, destaca el que actualment es troba al Museu Marès de Barcelona: es tracta d'un bloc de marbre que representa l'escena de l'Aparició de Jesús a Pere i Andreu, després de la Resurrecció. Aquest relleu ens situa davant d'un cicle cristològic, que fa referència a un moment posterior a la mort i resurrecció de Jesús. D'altra banda, també es conserven altres fragments d'escultura procedents d'aquesta mateixa portada que semblen evidenciar la representació de certs miracles obrats per Jesús: el miracle de la pesca miraculosa, el miracle de la curació de l'home de la mà seca i el miracle de la curació de la dona amb hemorràgies.⁽²¹⁾ A més, és probable que en aquesta portada s'hi hagués emplaçat igualment una escena de Calvari. La referència que indica aquesta possibilitat es troba en la descripció d'aquesta portada, quan encara es conservava *in situ*, realitzada per Jaubert de Passà:

“Un immense portail, surchargé de ciselure, et protégé par la voûte d'un vaste péristyle, décore encore l'entrée de l'église. Pour admirer et dessiner cette dernière production du ciseau gothique, prenez garde de vous placer sur le bloc de marbre qui gît ignominieusement à vos pieds, et qu'une main destructive a oublié d'enlever. Ce fut le Christ de Rodas. Huit siècles d'adoration se sont écoulés avant que cette image vénérée fût livrée à la profanation par ses riches gardiens”.⁽²²⁾

La identificació del “Christ de Rodas” descrit per aquest autor, permet de restituir la presència d'una escena de calvari, que potser s'hauria situat a la part central de la porta en l'espai del timpà. Malgrat que es tracta d'una proposta o restitució hipotètica, aquesta i les altres escenes identificades a partir dels fragments que procedeixen d'aquesta portada, permeten restituir un programa dedicat de manera específica a la representació d'un cicle de la Vida, Passió i Resurrecció de Jesús. Aquesta obra es podria haver posicionat com a un veritable “retaule” de marbre per als visitants o eventuals pelegrins arribats al monestir.⁽²³⁾

21. Laura BARTOLOMÉ ROVIRAS, *Op. cit.*, p. 268-279.

22. Francesc Jaume JAUBERT DE PASSA, *Recherches historiques et géographiques sur la montagne de Roses et le cap de Creus*, París, Gide, Impr. Pihan-Delaforest, 1833, p. 97-98. A partir d'aquest text, alguns autors han interpretat que en aquesta portada va existir una escena de crucifixió o Calvari i s'ha situat en la part central del timpà. Vegeu: Jaume BARRACHINA NAVARRO, *Op. cit.*, p. 34; Laura BARTOLOMÉ ROVIRAS, *Op. cit.*, p. 256.

23. Laura BARTOLOMÉ ROVIRAS, “Un “retablo de piedra” cristológico para la instrucción del pelegrino: la portada de la Galilea del Monasterio de Sant Pere de Rodas”. A *Peregrino, ruta y meta en las peregrinaciones maiores. VIII Congreso Internacional de Estudios Jacobeos*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, (2012), p. 299-323.

Totes les creacions artístiques que s'acaben de descriure porten a la identificació d'un escenari propici per a la devoció de la Santa Creu, almenys durant els segles XI i XII. A tot això cal afegir encara que en el context més immediat al monestir es detecten alguns indicis que fan pensar en la viabilitat de situar en aquest indret un centre neuràlgic d'aquesta devoció en els territoris del comtat d'Empúries. En concret, cal observar certes advocacions en l'entorn més proper que estan directament relacionades amb aquest culte. En primer lloc, la de l'església de Santa Helena de Rodes (figura 5) del poblat de la Santa Creu, situat a poca distància del monestir, topònim que ja ens indica un clar arrelament d'aquesta advocació. L'ocupació del poblat de la Santa Creu fins a ple segle XV s'ha pogut documentar de manera bastant precisa, com a resultat de la campanya d'excavacions duta a terme a partir del 2006.⁽²⁴⁾ I encara resulta més

Figura 5. Església de Santa Helena de Rodes.

24. Montserrat MATARÓ, Immaculada OLLICH, Anna Maria PUIG, "L'abandonament del poblat de Santa Creu de Rodes: el context arqueològic i documental", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LII, *Miscel·lània d'homenatge a Gabriel Roura i Güibas*, Girona, (2011), p. 315-338; Montserrat MATARÓ, Immaculada OLLICH, Anna Maria PUIG, "El poblat de Santa Creu de Rodes (El Port de la Selva, Alt Empordà). Intervencions arqueològiques durant el bienni 2010-2011", *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona* (Girona, 15-16 juny 2012), Generalitat de Catalunya, Girona, (2012), p. 385-391.

interessant que l'església de Santa Helena, entorn a la qual es congrega aquest poblat, es documenti des del 974 amb l'advocació específica d'*ecclesiam Sanctae Crucis*.⁽²⁵⁾ En realitat, l'advocació de Santa Helena és d'època moderna, i no es constata fins a principis del segle XVI,⁽²⁶⁾ coincidint, aproximadament, amb l'abandonament progressiu del poble de la Santa Creu durant la segona meitat del segle XV.⁽²⁷⁾ Per tant, ens trobaríem davant un nucli de població i una parròquia igualment dedicats a aquest culte específic.

Aquesta mateixa toponímia es troba altra vegada a la Vall de la Santa Creu, població situada a la falda de la serra de Rodes, amb una església parroquial coneguda des del segle XI, si bé és probable que l'establiment sigui d'una cronologia anterior.

És clar, doncs, que els primers nuclis de població d'aquest indret es varen establir simultàniament en relació amb la commemoració de la Santa Creu. Aquestes referències podrien acabar de confirmar l'arrelament d'aquest culte, i així resulta encara més fàcil comprendre l'establiment del Jubileu de la Santa Creu en l'espai del monestir de Sant Pere de Rodes, tot i que no es pugui determinar encara amb certesa a partir de quina data.

ALTRES MANIFESTACIONS ARTÍSTIQUES I CULTURALS DE LA SANTA CREU

Més enllà de Sant Pere de Rodes, durant el darrer quart del segle XI es detecten algunes manifestacions importants del culte de la Santa Creu i també al Sant Sepulcre en els territoris veïns del comtat d'Empúries.

En primer lloc, es pot fer referència a la seu de Girona, és a dir, a l'antiga catedral romànica de la qual avui només es conserva el claustre i el campanar. Els estudis més recents han permès de conèixer amb més profunditat l'aspecte de l'edifici romànic, i han precisat l'existència de

25. Petrus DE MARCA, *Marca Hispanica sive limes hispanicus*, París, 1688 (Barcelona, Editorial Base, 1972), col. 907; Josep CALZADA OLIVERES, "Sant Pere de Rodes i les seves esglésies (I)", *Revista de Girona*, 104, (1983), p. 117.

26. Joan Albert ADELL I GISBERT, Josep BURCH, Carme CARRASCAL I PARDO, Montserrat MATARÓ I PLADELASALA, Anna Maria PUIG I GRIESSENBERGER, Eduard RIU BARRERA, Gemma VIEYRA, "L'Església de Santa Helena de Rodes. Recerca arqueològica i restauració arquitectònica", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIII, (1994), p. 225.

27. Cfr. Montserrat MATARÓ, Immaculada OLLICH, Anna Maria PUIG, *Op. cit.* 2011, p. 329-335; Montserrat MATARÓ, Immaculada OLLICH, Anna Maria PUIG, *Op. cit.* 2012, p. 390-391.

l'espai d'una galilea o nàrtex de doble planta als peus del temple.⁽²⁸⁾ Precisament en el segon pis d'aquesta galilea, s'hi va instituir una capella sota l'advocació del Sant Sepulcre, documentada des dels anys 1092, 1094 i 1099. I poc després, l'any 1106, en aquest mateix espai es va dedicar un altar a la Santa Creu.⁽²⁹⁾

Tanmateix, la significació de la Santa Creu cobra una importància molt més especial a Girona en una obra primordial de la història de l'art medieval: el Tapís o Brodat de la Creació. Concretament cal assenyalar la iconografia que es representa a la franja inferior d'aquest brodat, que exhibeix un cicle historiat de la Invenció de la Santa Creu. Es tracta d'una representació molt completa, i per tant és el cas d'un cicle iconogràfic especialment significatiu. Les investigacions més recents sobre aquesta obra han permès de situar la seva realització entorn el 1090, i s'ha plantejat la possibilitat que pogués ser un encàrrec de la comtessa Mafalda de Pulla (1060-1108), mare del futur comte Ramon Berenguer III (1082-1131).⁽³⁰⁾ Cal recordar, a més, que en alguna ocasió s'ha discutit la possibilitat que la ubicació original d'aquest brodat fos precisament la de l'altar de la Santa Creu a l'espai del Sant Sepulcre, tot i que recentment també s'han fet altres propostes d'emplaçament.⁽³¹⁾

Més enllà de la seu gironina, existeix encara una altra topografia molt important d'aquesta devoció. Es tracta del temple del Sant Sepulcre de Palera (figura 6), que va ser erigit durant la segona meitat del segle XI, segurament per iniciativa d'Arnau Gaufred de Palera. Aquesta església va ser consagrada el 6 de setembre del 1086.⁽³²⁾ Més enllà de la seva tipologia arquitectònica i de les manifestacions artístiques que en pogueren formar part, el Sant Sepulcre de Palera té dimensió de santuari o lloc de pelegrinatge. Segons el que es disposa en la mateixa acta de consagració del 1086, aquest lloc va gaudir del privilegi de la concessió d'indulgències per a totes aquelles persones que hi realitzessin donacions o bé vinguessin fins aquest lloc per a l'oració:

28. Francesca ESPAÑOL, "Massifs occidentaux dans l'architecture romane catalane", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxà*, XXVII, (1996), p. 73-78; Marc SUREDA JUBANY, *Els precedents de la Catedral de Santa Maria de Girona. De la plaça religiosa del forum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica* (ss. I aC - XIV dC), Tesi de doctorat, Universitat de Girona, 2008, p. 225-256.

29. Marc SUREDA JUBANY, *Els precedents de la...*, *Op. cit.* p. 215 i 357.

30. Cfr. Pere DE PALOL, *El Tapís de la Creació de la Catedral de Girona*, Barcelona, 1986, p. 127-133; Manuel CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, *El tapiz de la creación*, Girona, 2011, p. 70-76 i 85-95.

31. Cfr. Marc SUREDA JUBANY, *Op. cit.* p. 92; Manuel CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, *Op. cit.* p. 78-79.

32. Maria Lluïsa RAMOS MARTÍNEZ, "Sant Sepulcre de Palera". A *Garrotxa*, Barcelona, (1990), p. 231 (Catalunya Romànica IV); Miquel Àngel FUMANAL PAGÈS, "El Sant Sepulcre de Palera en l'època medieval: algunes consideracions historicoartístiques", *VIII Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú*, (1996), nota 4, p. 219; P. MARTÍN, "Intervenció al monestir del St. Sepulcre de Palera", *Annals de l'Institut d'Estudis Històrics d'Olot*, vol. 17, (2006), p. 12.

Figura 6. Sant Sepulcre de Palera.

“Concedimus etiam predictae Ecclesie ex parte Dei omnipotentis & beate marie Virginis & beati Petri Apostoli & omnium sactorum talem libertatem ut quicumque illic causa orationis venerit & de sue proprietate vel substantia predictae Ecclesie dederit accepta peccatorum confessione ac penitentia ex malis retro ante comisis talis ei merces a Domino recompensetur sicut in sepulcro Domini nostri Jesuchristi Jherosolimitani”⁽³³⁾

En realitat, però, no es tracta d'una indulgència qualsevol, sinó que segons reflecteix el text es concediren els mateixos beneficis que els que hagués proporcionat la peregrinació fins al Sant Sepulcre de Jerusalem. És clar, doncs, que es tracta de l'escenari d'una commutació, és a dir, de la

33. Petrus DE MARCA, *Op. cit.*, col. 1180-1183. Antolín MERINO i José DE LA CANAL, *España Sagrada*, 43, Madrid, 1819, ap. XXXIII, p. 442-444; Francesc MONSALVATGE FOSSAS, *Colección Diplomática del condado de Besalú*, Olot, 1901, doc. CCCLI, p. 329-334 (Noticias históricas, XI).

instauració d'un pelegrinatge local que permetia aconseguir les mateixes indulgències del viatge a Terra Santa. En aquesta mateixa direcció, és possible citar altres casos en els quals es documenta la commutació del pelegrinatge a Jerusalem, també en aquest mateix període.

D'una banda, cal fer referència a una butlla emesa pel papa Urbà II l'1 de juliol del 1089 a instància del bisbe de Vic i dirigida als comtes de Barcelona, Urgell i Besalú, en relació amb la restitució de la seu episcopal de Tarragona. En aquest document, el papa Urbà II commina als diferents sobirans a unir les seves forces per tal de restituir la seu de Tarragona i, com a "recompensa", concedeix els mateixos privilegis per a tots aquells que tenint prevista la peregrinació a Jerusalem, canviïn aquest objectiu per ajudar en aquesta empresa:

"Eis autem qui vel in Hierusalem vel in partes alias penitentiae spiritu vel devotione ituri sunt suodemus, tam illam viae et sumptus operam restitutionis Ecclesiae Tarraconensis impendere, quatemus auxiliante Deo, et Cathedra inibi tuto habeatur Episcopalis, et civitas eadem sarracenorum apposito populis in murum et antemurale Christiani populi celebretur"⁽³⁴⁾

D'una altra banda, es pot citar també el testimoni de l'església parroquial de Tolba (Roda d'Isàvena). En l'acta de consagració d'aquesta església, que va tenir lloc l'any 1080, el bisbe de Roda Ramon Dalmau concedeix la commutació del pelegrinatge a Jerusalem, Roma, Santiago i Santa Maria in Podio a tots aquells que ho fessin fins aquest lloc, i hi donessin una almoïna:⁽³⁵⁾

"[...] & si esset homo vel femina que voluisset pergere ad Sanctam Jerusalem, vel ad Sanctum Petrum Rome, aut ad Sanctum Jacobum Galissie, seu ad Sanctam Mariam de Podio, vel in aliam peregrinationem, & venisset ad locum illun, & ibi misisset suam helemosinam, tantum prodesset sibi, quantum si pergeret ad illas peregrinationes."⁽³⁶⁾

34. Petrus DE MARCA, *Op. cit.*, col. 1084; Juan Luís DE MONCADA, *Episcopologio de Vich*, I, Vic, Imp. De R. Anglada, 1891, p. 45-46, doc. XVIII; Josep GUDIOL, *Op. cit.*, p. 97.

35. Josep GUDIOL, *Op. cit.*, p. 97-98; Eduardo CARRERO SANTAMARÍA, "La Seu d'Urgell, el último conjunto de iglesias, liturgia, paisaje urbano y arquitectura", *Anuario de Estudios Medievales*, 40/1 (gener-juny 2010), p. 285.

36. Jaume PASQUAL, *El antiguo obispado de Pallás, en Cataluña*, Tremp, Pablo Gallifa Impresor, 1785, p. 59-60; Jaime DE LA CANAL, *España Sagrada*, 46, Madrid, Imprenta de los herederos de D. José del Collado, 1836, doc. 2.

Per tant, es pot afirmar que si bé el cas del Sant Sepulcre de Palera no va ser un cas aïllat de commutació del pelegrinatge a Jerusalem, sí que es degué constituir com a *unicum* en raó de l'especificitat de l'advocació del temple, del culte que s'hi va instaurar i de les indulgències particulars que s'hi varen concedir. Es podria fins i tot plantejar el cas d'un succedani del Sant Sepulcre de Jerusalem en els territoris dels comtats catalans. A més, el Sant Sepulcre de Palera va estar des de la seva fundació o consagració sota el "domini" directe del Sant Sepulcre de Jerusalem. Aquesta informació està continguda en un document del 1108 en el qual Arnau Gaufred de Palera dóna aquest lloc al monestir benedictí de Santa Maria de Lagrassa, al citar que anteriorment havia estat sota la jurisdicció del Sant Sepulcre de Jerusalem:

"Ego Arnallus Gauzfredi mitto ipsum locum Sancti Sepulcri, quod dedi Sancto Sepulcro Iherosolimitano, in ordinatione abbatis Rodberti et prioris Sancte Marie Crasse"⁽³⁷⁾

Tot això ens permet d'identificar en el cor del comtat de Besalú un santuari dedicat al Sant Sepulcre, on almenys des del 1086 s'hi concediren les mateixes indulgències que al Sant Sepulcre de Jerusalem.⁽³⁸⁾ És clar que el marc temporal en què se situa aquesta casuística comprèn els anys previs a la Primera Croada, i altra vegada ens trobem en l'entorn del 1090, moment de la pretesa concessió de la butlla a Sant Pere de Rodes, i també de la major part de testimoniatges dedicats al culte del Sant Sepulcre i la Santa Creu que s'han descrit en aquest apartat.

CONCLUSIONS

Si fins fa molt poc temps no es plantejaven massa dubtes a l'hora de situar l'origen del Jubileu de la Santa Creu a Sant Pere de Rodes en la concessió de la butlla del papa Urbà II l'any 1090, és clar que, després de les darreres investigacions, aquest document, i per tant la mateixa cronologia del Jubileu, resta imprecisa. No obstant això, la quantitat i la dimensió dels testimonis artístics i culturals que reflecteixen una deferència especial per la

37. Elisabeth MAGNOU-NORTIER i Anne-Marie MAGNOU, *Recueil des chartes de l'abbaye de Lagrasse: 779-1119*, París, Comité des travaux historiques et scientifiques, 1996, doc. 180, p. 240-241 (Documents inédits sur l'histoire de France, 24).

38. Laura BARTOLOMÉ ROVIRAS, "El Sant Sepulcre de Palera, un lloc de pelegrinatge al comtat de Besalú", *Actes del I Congrés d'Història sobre el comtat de Besalú* (en premsa).

Santa Creu al monestir de Sant Pere de Rodes i al seu entorn més immediat entre els segles X i XII, permet reconèixer l'existència d'un escenari privilegiat d'aquest culte.

D'altra banda, és molt significativa la identificació d'altres escenaris locals en els territoris més immediats al comtat d'Empúries en els quals s'afavoreix el culte a la Santa Creu i al Sant Sepulcre entre les dècades del 1080 i 1090. En concret, a la catedral de Girona i especialment al Sant Sepulcre de Palera s'hi documenten manifestacions artístiques i culturals que celebren de manera molt significativa el culte al Sant Sepulcre i la Santa Creu. La cronologia d'aquests testimoniatges oscil·la entorn el 1090, precisament un moment previ a la Primera Croada. Tal com s'ha suggerit és probable que durant aquest període la ruta de pelegrinatge a Jerusalem, i per tant la veneració dels llocs sants, i en particular del Sant Sepulcre, pogués haver resultat afectada. En aquest context, per tant, es podria incidir en la identificació d'escenaris locals d'aquest culte, que podrien entendre's d'alguna manera com a alternatives del pelegrinatge a Jerusalem, tal com succeeix al Sant Sepulcre de Palera.

En tal escenari doncs, i independentment de l'autenticitat de la butlla del 1090 emesa per Urbà II, resulta també factible la identificació d'un centre important de la devoció a la Santa Creu a Sant Pere de Rodes, tal com ho demostren els testimonis artístics i culturals suggerits en aquesta ocasió.

